

Олександр Киричок

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ В ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСІ

У статті досліджуються політично-філософські ідеї у “Галицько-Волинському літописі”, нетипове розуміння влади, образу князя, взаємодії між владою та народом, зовнішньої політики та війни. Автор намагається відійти від традиційних схем та ярликів у дослідженні політичної філософії Давньої Русі, насамперед від “візантизму”.

Ключові слова: політика, філософія, політична філософія, влада, князь, народ, зовнішня політика, війна.

Oleksandr Kyrychok. Origins of ukrainian political philosophy in Galicia-Volyn chronicle

The political-philosophical ideas in Galicia-Volyn chronicle, atypical understanding of state power, prince's image, interaction between authority and people, foreign policy and war are researched. The author tries not to follow traditional schemes and labels in researches Ancient Rus's political philosophy of, especially “vizantyzm”.

Key words: politics, philosophy, political philosophy, state power, people, foreign policy, war.

Александр Киричок. Истоки украинской политической философии в Галицко-Волынской летописи

В статье исследуются политически-философские идеи в “Галицко-Волынской летописи”, нетипичное понимание власти, образа князя, взаимодействия между властью и народом, внешней политики и войны. Автор пытается отойти от традиционных схем и ярлыков в исследовании политической философии Древней Руси, в частности от “византизма”.

Ключевые слова: политика, философия, политическая философия, власть, князь, народ, внешняя политика, война.

“Галицько-Волинський літопис” – дуже важлива пам’ятка не тільки завдяки тому, що є найголовнішим джерелом історичних відомостей про драматичне XIII століття нашої історії, але й тому, що в ньому сконцентровано ідеї, які згодом створять суперечливий образ української політичної філософії.

Власне, літопис завжди присвячений політиці: сварки і домовленості між князями, війни та завоювання, зовнішні і внутрішні зносни, що становлять його подієвий пласт, завжди домінують над філософськими міркуваннями. Однак насправді цікавим він стає тільки тоді, коли політичні події починають осмислюватися і коментуватися літописцем з позицій світоглядних, метафізичних, моральних, одним словом – філософських.

Розглядуваний літопис унікальний ще й тим, що він вперто не вписується у традиційні схеми та ярлики, які намагаються накинути політичній філософії Давньої Русі, насамперед у схему під назвою “візантизм”, мірками якого, починаючи з праці Френсіса Дворніка “Byzantine political Ideas in Kievan Russia” [7], намагаються міряти політичну філософію чи не всієї Княжої Доби [Див. для прикладу: 8].

Не можна, звісно, не погодитися з тим, що візантійська політична філософія мала великий вплив на Русь, однак він був не єдиним і далеко не визначальним.

Погляди на природу і походження влади, на війну і мир, образ правителя, взаємодію влади і підлеглих тощо Галицько-Волинська Русь черпала з багатьох найрізноманітніших джерел, тут переплелися воєдино східні та західні впливи, елементи політичної філософії різних часів народів і культур; і тому говорити про виключність візантійського впливу чи навіть про його превалювання було б не зовсім точно.

У “Галицько-Волинському літописі”, наприклад, з одного боку, ми не знайдемо типового для Візантії теократичного обґрунтування влади. Про те, чи є людина, наділена найвищою владою, “намісником Бога на Землі”, чи навіть про те, що “будь-яка влада є від Бога”, літопис замовчує, однак, з іншого боку, саме тут ми знаходимо найбільше за обсягом і дуже поширене у Візантії змалювання “ідеального правителя”. Це епітафія князю Володимирі Васильковичу, яка вирізняється серед інших подібних епітафій великою загостреністю особистісних характеристик, що доходить місцями до гіперболізації. Вона в цілому відповідає візантійським, та власне й західноєвропейським вимогам давати характеристику правителю за критеріями мужності, смирення, милосердя, мудрості, турботи про підлеглих, справедливості, захисту віри і церкви, благочестя. Володимир постає не просто як мудрий правитель, а як “книжникъ великъ и философъ. акогоже не быѥ во всеи земли и ни по немъ не боудеть” [5, с. 913], він не просто милосердний, він “розда оубогымъ имѣние свое. все золото и серебро. и камене дорогое. и поаesy золотыи шѣа своег и серебрянѣ. и свое иже блше по шѣи своемъ стажаль. все розда” [5, с. 914], він

не просто смиренний, а такий, що “гордости же в немъ не баше. зане оуничижена естъ” [5, с. 922], він не просто благочесний християнин, а уподібнюється до великого імператора Константина, він не просто справедливий, а прирівнюється до законодавців Нікейського собору, навіть суто давньоруське змалюваннями зовнішності і те гіперболізоване “возрастомъ бѣ высокъ. плечима великъ лицемъ красенъ... роуки же имѣа красны. и ноги рѣчь же башеть в немъ тольста и оустна исподнаа добела” [5, с. 921].

Однак цікаво те, що поряд з цією та іншими типовими епітафіями, ми зустрічаємо в літописі і нетипові, а саме змалювання князів як таких, що не відповідають воїнським ідеалам. Про Краківського князя Болеслава написано, що він був “добрыи тихии. кроткии смиренъи. незлобивый” [5, с. 880]. Аналогічно літопис характеризує і Мстислава Василькович, який як пише літопис, “башеть легосердъ” [5, с. 929]¹.

Все ж таки основою політичної системи є не носії влади, якими б воли “благочесними” не були, до якої б країни чи епохи не належали, вони завжди керуються переважно “інстинктом панування”, однаково притаманним усім. Основою ж політичного устрою будь-якої держави є спосіб взаємодії між владою і підлеглими, навіть можна сказати спосіб обмеження свавілля влади підлеглими. Ще з тих прадавніх часів, коли формувалась Східна та Західна Римські імперії, між цими двома цивілізаційними материками окреслились суттєві відмінності у відносинах влади і підлеглих. На Заході ці стосунки ґрунтувались переважно на домовленостях і взаємовідповідальності, підтвердженням чому є хоча б “Велика хартія вольностей 1215 р.”, де звучать мотиви клятви, верховенства закону над усіма без виключення, рівності усіх вільних тощо. На візантійському ж Сході головним принципом взаємодії влади і підлеглих була повна відданість підлеглих можновладцю. “Візантія, – писав Арон Гуревич, – не знала феодальної домовленості, принципу васальної вірності або групової солідарності перів. Замість тісних “горизонтальних” зв’язків, між особами однакового статусу переважали “вертикально” спрямовані відносини підлеглих до государя... Нічого подібного “Великої хартії вольностей”, правового компромісу між державою і васалами у Візантії неможливо собі уявити...” [1, с. 157-158].

¹ Ще одну таку характеристику ми зустрічаємо у “Іпатіївському літописі” – це змалювання галицького князя Ярослава під 1187 рік: “бѣ же кнѣзь моудрыи рѣчень ѡзыкомъ. || и бѣгооинь. и чтѣнь в землахъ. и слвенъ полкы. гдѣ бо башеть емоу ѡбида. самъ не ходашеть полкы своими водами. бѣ бо роетрошь землю свою. и милостыню сильную раздавашеть страна люба. и нищата корма. черноризискыи чинъ люба. и честь подавати ѿ силы своеа. и во всемъ законѣ хода. Бѣи. к цркъвномуу чинуо самъ прихода и страна добрѣ” [5, с. 656].

Молода держава Русь з X століття отримує доступ до візантійських політичних ідей, але, як видно з “Галицько-Волинського літопису”, й, власне, з інших джерел, її тип стосунків між владою та підлеглими не був виключно “візантійським”. Русь витворила своєрідну форму проміжну між Західною та Східною моделями цих стосунків. З одного боку, в Русі існувала жорстка ієрархія і авторитаризм, про що свідчить, наприклад, “Руська правда”, де закони писалися окремо для князів, бояр, отроків тощо, а з іншого боку, – князівська влада суттєво обмежувалась, в порівнянні із владою візантійського імператора. Текст “Галицько-Волинського літопису”, всупереч традиційним переконанням, свідчить про те, що новгородці були не єдиними, хто проявляв “громадянську активність”, впливаючи на політику князів. Такими були й жителі галицьких і волинських земель. Як підтвердження цьому можна назвати численні свідчення про “підступних галичан”, які інтригували проти князів, а також змалювання численних “рад” князів із дружиною. У двох місцях під 1229 та 1231 рік навіть згадується про “віче”.

Хоча в “Галицько-Волинському літописі”, як уже зазначалось, немає теократичного обґрунтування влади, однак божественна сфера виступає як активний визначальний чинник у політичних подіях, насамперед у війнах – головних політичних подіях Середньовіччя. Автори і редактори літопису неодноразово наголошують, що перемоги і поразки залежать не від людей, а від Бога (“не ѿ помощи члвкомъ побѣда нъ ѿ Ба” [5, с. 801], “акоже пишеть во книгахъ нѣс в силѣ брань. но в Бзѣ стоить побѣда” [5, с. 883]). Ці ідеї подібні як до візантійських, так і до західних, проте літопис демонструє цікаву особливість, не типову ні для Сходу, ні для Заходу. Грецька та латинська політична філософія, хоча й допускала участь Бога у війнах та інших політичних подіях, однак ця участь була опосередкованою. Бог не є причиною війни, він не є силою, що насилає “невірних”, тощо, він лише “допускає” дияволу торжествувати над людиною. Себто зло не мало самостійного онтологічного статусу. В “Галицько-Волинському літописі”, судячи з усього, такий статус визнавався. Описуючи навалу татарів 1287 року, літописець вказує, що це Бог “посла на насъ мѣчь свои иже послужить гнѣвоу своему. за оумножение грѣховъ нашихъ” [5, с. 897], а також що “все князи Роусции. в воли Татарскои покорени гнѣвомъ Бжїимъ” [5, с. 897]. Зверніть увагу, що тут не йдеться про те, що Бог просто “допустив” покарання у вигляді навали “невірних”. Він сам спрямував на нас свій “меч”. Звісно, можна витлумачити цитований фрагмент, як суто риторичну фігуру, од-

нак в іншому місці ми знову зустрічаємо аналогічне висловлювання, яке літописець вкладає в уста хворого Володимира Васильковича: “бл҃гає приахъ ѿ тебе в животѣ моемъ. то злыхъ ли не могу терпѣти” [5, с. 916-917]. Зрештою, під роком 1283 вже відверто написано, що “се же наведе на ны Бѣ грѣхъ ради нашихъ. казна ны а быхом са покаєлѣ. злыхъ своїхъ безаконныхъ дѣлъ и юще же и на конѣчь исполни на насъ. гнѣвъ” [5, с. 894].

Отже, не виключено, що це було свідоме переконання, спричинене, непевно, відбитком язичницьких уявлень про богів, які не тільки є абсолютним добром, але й здійснюють каральні вчинки, насилають лиха, ворогів тощо.

Сама участь надприродного буття у політичних подіях виступає в досліджуваному тексті як більш безпосередня, впритул до змалювань ворогів, що “ангѣлмъ. потоплаєми ѿ Ба посланымъ” [5, с. 840]. Це знову ж таки елемент, який найімовірніше сформувався під впливом язичництва, адже саме у язичницькій міфології Боги приймають участь у військових діях чи то безпосередньо, чи то через керовані ними природні стихії¹.

До речі, погляди авторів “Галицько-Волинського літопису” на війну, мабуть, найсерйозніше руйнують уявлення про Русь як спадкоємицю Візантії і засвідчують потужний західний вплив на них. Він проявляється, насамперед, у типології війни та вирішенні питання про статус загиблих на війні.

Для характеристики західноєвропейських та, власне й, візантійських уявлень про війну досить часто застосовують два терміни: “справедлива війна” і “священна війна”. Ці дві концепції справді побутували в уявленні християнських філософів, починаючи із V століття і фактично виступали як теоретичне виправдання війни. На Заході уособлювачем цих поглядів став Блаженний Августин, який у своєму “Градї Божому” розробив знаменитий поділ війн на “пра-

¹ Див. наприклад, “Галицько-Волинський літопис” під 1229 р. [5, с. 760]. Ці ангели, які б’ються на стороні русичів, згадуються і в інших джерелах. Давньоруський автор “Житія Олександра Невського”, коментуючи одну з відомих баталій полководця, посилаючись на свідка (“Се же слышах от самовидца”), пише, що під час битви люди буцімто бачили “полк Божий на въздусе, пришедши на помощь Александрови” [2, с. 439]. Допомогу ангелів вбачає літописець й у битві Володимира Мономаха з половцями 1110 р. [5, с. 267-268]. Озброєні ангели згадуються й у змалюванні битви Ярослава зі Святополком, вміщеному у Паримійних читаннях про Бориса і Гліба. Тут до тексту оповіді, запозиченому в літописі, додається деталь про те, що “... мнози вѣрнии видяху ангелы помогающа Ярославу” [4, с. 117], зрештою, у Кирила Туровського перед Христом, що з’являється на небі після Воскресіння “течаху ангельскыя силы страхомъ и радостію” [6, с. 94].

ведні” і “неправедні”, і вперше серед латиномовних християнських філософів виправдав “справедливі війни”, тобто війни, смислом яких є захист батьківщини, громадян чи власності. “Справедлива” війна, за вченням філософа є оборонна війна, вона ведеться з метою захисту власних інтересів територіальних чи майнових володінь, не порушуючи чужих. Деяко іншою є віна “священна”, з концепцією якої виступив 1095 року на соборі в Клермонті римський папа Урабан II. “Священна” війна, на відміну від “справедливої” є експансивною, нападницькою, вона ведеться не з метою відновлення власних прав, а з метою покарання “невірних”.

Візантія, на думку багатьох дослідників, не сформувала в царині своєї політичної філософії концепції “священної” війни, вона лишилася прерогативою західних хрестоносців. Відомий російський візантолог Г. Г. Литаврін навіть вказав на цікавий факт, що Візантія в усіх своїх військових компаніях жодного разу не порушила першопочаткові кордони Східної Римської імперії, тобто територію, яку вона вважала одвічно “своєю” [3, с. 17]. Всі війни велися за “своє”. Однак чи можна так сказати про Галицько-Волинську Русь та й, напевне, про Давню Русь загалом? Мабуть, що ні. Фактографічний матеріал не тільки дає нам численні свідчення про відверто завойовницькі, експансивні військові компанії давньоруських князів, але й демонструє нам ставлення до цих походів, яке якраз було ближчим до західного ніж до візантійського. Згадаймо хоча б літописне уславлення Данила Галицького, який “оустремил бо са баше на поганьа іако и левъ. сердить же быс іако и рысь. и гоубаше іако и коркодилъ. и прехожаше землю их ако и шрель. храборъ бо бѣ іако и тоуръ. ревноваше бо дѣдоу своему Мономахоу. погоубившему поганьа Измалтанъ. рекомьа Половци. изгнавшю Штрока во Шбезы. за Желѣзнаа врата. Сърчанови же вставшю оу Доноу. рыбою шживъшю” [5, с. 716]. Чи його батька Романа, який “изовстрилса на поганьа. іако левъ. имже Половци дѣти страшахоу” [5, с. 813].

Мономах, що згадується в наведеній вище цитаті, виступає в “Галицько-Волинському літописі” як своєрідний взірець борця з невірними. Це означає, що експансія проти язичників (близька за ідеологічним забарвленням до “священної війни”) всіляко підтримується і восхваляється в Галицько-Волинській Русі. Однак подібно хрестоносцям русичі обертали власні походи не тільки проти “невірних”, але й проти християн, причому це теж знаходило схвальний відгук у літописців. Так, під рік 1229, прославляючи військові подвиги Данила і Василька, літописець із захопленням пише, що “иньи бо князь

не входилъ бѣ в землю Ладьскоу толь глоубоко. проче Володимера Великаго. иже бѣ землю крестилъ” [5, с. 758], аналогічне захоплення викликають і походи Данила на чеську землю, про які літописець із захватом пише, що навіть Володимир і Святослав завойовник так далеко не заходили, та й взагалі “не бѣ бо никоторыи князь. Роускыи воевалъ землѣ. Чѣшьское” [5, с. 826].

Звісно, твердження про те, що концепція “священної війни” в Галицько-Волинській Русі оформилась остаточно, було б перебільшенням, однак, що така війна виправдовувалась і всіляко схвалювалась є очевидним.

Ставлення до загиблих на війні також було відмінним від візантійського. Як ми знаємо, у Візантії протягом всієї її історії участь у війні визнавалася хоча й необхідною, але певною мірою гріховною. За кров ворога, пролиту у військовому поході, встановлювалась епитимія, тобто відлучення від священних таїнств. Терміни цієї епитимії визначались різні. Так, наприклад, Василій Кесарійський пропонував “помірну епитимію” у 3 роки воякам, які вбивали ворога, що правда тільки за умови, що воїни є поборниками благочестя, а війна “справедливою”¹.

Ставлення “варварського” Заходу до крові пролитої на війні було з самого початку більш поміркованим: з кожним століттям покарання за вбивство зменшувалося, а згодом і зовсім скасувалося. Наприклад, у VIII столітті за вбивство в бою ще пропонувалась епитимія у 40 днів, а у IX-му вже її не було. Згодом Захід пішов ще далі. Вбивство на війні стало не те що засуджуватися, а навіть схвалюватися. Виникає ідея прирівнювати загиблих в бою воїнів до святих мучеників. Візантія цієї ідеї не сприйняла. Відомо, що спроба імператора Никифора Фоки добитися від церкви прирівняння загиблих воїнів до святих мучеників закінчилася повним провалом і навіть відлученням від церкви кількох високопоставлених священників, які підтримали імператора.

Але як до цього ставилися в Русі? Видається, що Давня Русь мала б, нібито, успадкувати візантійські уявлення, але зробила вона як раз навпаки – успадкувала західноєвропейське ставлення до загиблих. Вже в “Київському літописі” ми зустрічаємо унікальну звістку про хрестовий похід 1190 року, в якому відтворюється переконаність хрестоносців, що загиблій у цьому поході воїн обов’язково потрапить до раю: “В то же лѣто иде црѣь Немѣцкыи со всею своею землею битиса за гробѣ Гнѣ проавилѣь бо башеть емоу Гъ^а англѣмъ вела емоу ити.

¹ Матвій Властар. Алфавітна синтагма. – Літера Ф, Глава 5.

и пришедъшимъ имъ. и бующимса крѣпко. с бѣгостодудными тыми Агар&ны. Боу же тако попоустившоу гнѣвъ свои на весь мирь. зане исполниса злобъ нашихъ вса земля. и си вса наведе на ны грѣхъ ради нашихъ. во истину соудъ створи и правы соудбы его. и преда мѣсто стна своего инѣмъ. иноплеменникомъ. сии же Нѣмци тако моученици стии. прольаша кровь свою за Ха^ѣ. со црѣи своими в сихъ бо Гъ^ѣ Бъ нашъ знамениа проави. аще кто ѿ нихъ в брани ѿ иноплеменньныхъ оубьени быша. и по трехъ днѣхъ. телеса и^ѣ невидимо из гробъ ихъ англмъ гнѣмъ взата бывахоуть. и прчии видаще се тоснахоутьса пострадати за Ха^ѣ в сихъ бо вола Гнѣа да сбытсьса. и причте тако избраннаюу своему стадоу в ликъ моученицкый” [5, с. 667-668]. Знову ж таки можна зауважити, що це риторична фігура, або просто переповідання того, як думали на Заході. Можна сказати, що літописець відтворив ці уявлення без внутрішніх переконань, однак “Галицько-Волинський літопис” остаточно доводить, що в Давній Русі, подібно Західній Європі, загибель у бою проти “невірних” також вважалася якщо не мучеництвом, то принаймні “очищенням від гріхів”. Перечитаймо хоча б промову єпископа Митрофана перед воїнами, що обороняли місто Володимир від навали Батия: “не оубоимса. в прельщньни ѿ нечстивьихъ. и ни приимемъ си во оумъ тленьнаго сего и скоро миноюущаго житья. но вномъ не скоро миноюущѣмъ житья попечемьса. еже со англтъи житье. аще и градъ нашъ пленьше копиемъ возмоуть. и смрти ны предасть. азъ в томъ чада пороучьникъ есмь. тако вѣнца нетлѣньнаа ѿ Хса Ба приимете” [5, с. 779-780]. Аналогічні міркування вкладає літописець в уста козлян, які знову ж таки обороняються проти армії Батия “аще князь нашъ младъ естъ. но положимъ животь свои за нь. и сде славою сего свѣта приимше. и тамъ нбсньаа вѣнца ѿ Хса Ба приимемъ” [5, с. 780-781]. Ми бачимо, що тут досить чітко звучить переконаність, що смерть в бою є очищенням від гріха і доблесним вчинком перед лицем самого Бога.

Отже, все вищесказане вимагає щонайменше ревізії джерел і витоків давньоруської політичної філософії, а також переосмислення ролі Заходу у цих поглядах, адже “Галицько-Волинський літопис” переконливо засвідчує проникнення в Русь ідей західноєвропейської політичної філософії задовго до того, як Україна стала частиною Польсько-Литовської держави.

Контакти Галицької та Волинської земель із “ляхам” і “уграми” були більш інтенсивними, ніж контакти Сходу чи Півдня, про що свідчать не тільки описані в літописі численні зносини з Польщею, Литвою чи Угорщиною, але й той факт, що Данило Галицький при-

йняв з рук папи римського королівську корону (“ѡнѣ же вѣнѣць ѡ Ба приа. ѡ цркви стхъ апостоль. и ѡ стола стго Петра. и ѡ ѡца своего папы Некѣнтиа” [5, с. 827]). В цілому ставлення до латинян і до папи, який “кльнаше тѣхъ. хоулащимъ вѣроу Грѣцкоую. правовѣрноую. и хоташоу емоу. сборъ творити. ѡ правои вѣрѣ. ѡ воединеньи цркви” [5, с. 827] в цих землях було більш позитивним ніж в інших – все це створювало передумови для проникнення ідей західноєвропейської політичної філософії.

Дослідження цих контактів дасть нам змогу краще зрозуміти ідеї наступного за киеворуським періоду нашої історії, періоду, коли Україна потрапила під вплив Польсько-Литовської держави. Зрештою, вивчення витоків української політичної філософії є досить важливим для розуміння не тільки того, що відбувалося тоді, а й того, що відбувається зараз.

Література:

1. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
2. Житие Александра Невского // Памятники литературы Древней Руси: XIII век. – М. : Худож. лит., 1981. – С. 426-439.
3. Литаврин Г. Г. Геополитическое положение Византии в VII-XII вв. / Г. Г. Литаврин // Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. – СПб. : Алетей, 1999. – С. 11-47.
4. Небиблейные паремийные чтения о Борисе и Глебе // Успенский Б. А. Борис и Глеб: Восприятие истории в Древней Руси / Б. А. Успенский. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 111-118.
5. Полное собрание русских летописей. – М. : Языки русской культуры, 1998. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – 648 с.
6. Туровский Кирило. Слово на Вознесение // Культура Древней Руси. – М. : Советская Россия, 1987. – С. 92-95.
7. Dvornik F. Byzantine political Ideas in Kievan Russia / F. Dvornik // Dumbarton Oaks Papers. – 1956. – Vol. 9/10. – P. 75-121.
8. Hanak W. K. The Impact of Byzantine imperial Thought upon Vladimirian-Jaroslavian Russia / W. K. Hanak // Biz. Stud. Et. Biz. – 1985. – Vol. 12. – P. 117-129.

Рецензент: доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології Полтавського університету економіки і торгівлі С. М. Варв'янський